

Bogusław Wyderka
Uniwersytet Opolski

NAZWY SKRZYPU 'EQUISETUM' W DIALEKCIE ŚLĄSKIM



Badania nad historycznym rozwojem dialektów nie należą do szeroko uprawianych dziedzin językoznawstwa polonistycznego. Składa się na to wiele przyczyn, między innymi stan źródeł. Braku źródeł filologicznych dokumentujących rozwój zjawisk gwarowych nie zastąpią finezyjne metody rekonstrukcji. Na odkrycia nowych archiwaliów nie ma raczej wielkich nadziei z przyczyn oczywistych, teksty sprzed XIX wieku rzadko bywają nasycone gwaryzmami w stopniu pozwalającym na wyciąganie wniosków ogólnych. Natomiast stosunkowo mało wykorzystanym polem poszukiwań, jak dotąd, jest leksyka. Badania porównawcze leksyki gwarowej mogą dostarczyć znaczących przesłanek do wnioskowań o wzajemnych oddziaływaniach gwar, kierunkach i zakresie interferencji, a także o pierwotnych zasięgach zjawisk nie tylko leksykalnych. Bolączką pozostaje jednakże ograniczona możliwość pozyskiwania danych o chronologii zjawisk. Nie należy też ukrywać, że są to badania drobiazgowo i żmudne, nieprzynoszące szybkich efektów, niemniej pozostają jedną z możliwości wzbogacających metody badawcze dialektologii historycznej. Artykuł przedstawia analizę porównawczą wybranej grupy leksemów w aspekcie formalnym, semantycznym, geograficznym i etymologicznym.

Na Śląsku, podobnie jak w innych regionach Polski, odnotowujemy sporą liczbę nazw nazywających *skrzyp* 'Equisetum', przy czym użytkownicy gwary na ogół nie rozróżniają odmian botanicznych czy różnych stadiów rozwojowych tej rośliny¹. Według danych *Atlasu językowego Śląska* nazwy *skrzypu* układają się dość przejrzysto w jednolite strefy. Na północ od izoleksy wyznaczonej przez miejscowości Chocianowice (pow. kluczborski) – Stare Budkowice – Stare Siołkowice (obie wsie w pow. opolskim) występują warianty fonetyczne leksemu *kostka*. Na

¹ Zwraca na to uwagę A. Zaręba w *Atlasie językowym Śląska*, t. 2, cz. 2, Kraków 1970, s. 47, w komentarzu omawiającym mapę synonimów *skrzypu*.

Śląsku środkowym, na południe od powyżej określonej izoleksy aż po linię Chełm Śląski (pow. tyski) – Bełk (pow. rybnicki) – Rogów (pow. wodzisławski) spotykamy *przęckę*. Zaś poniżej tej granicy, na południowym Śląsku, mamy strefę mieszaną z wariantami nazw *kocycół*, *kocur* i *chwozcz*². Jednakże na podstawie materiałów zgromadzonych w kartotece *Słownika gwar śląskich*³ obraz nie przedstawia się tak regularnie. Omówienie rozpocznę od nieobecnej w *Atlasie językowym Śląska chrząstki*. W znaczeniu ‘*skrzyp, Equisetum*’ wyraz *chrząstka* i jego warianty fonetyczne występują w wielu rejonach Polski, tworząc niewielkie skupiska terenowe. Notujemy je na Mazowszu w rejonie Białobrzegów i Tomaszowa Mazowieckiego⁴, we wschodniej Małopolsce na południe od Puław, Lublina i Chełma⁵. W XIX wieku wyraz znany był również na Podhalu⁶. Na środkowym i północnym Śląsku leksem *chrząstka* znany jest w znaczeniu ogólnopolskim ‘*tkanka, z której zbudowane są niektóre części ciała kręgowców*’. Natomiast jako ‘*skrzyp, Equisetum*’ wyraz zanotowany został w czterech odległych geograficznie miejscowościach w postaci: *chrzęstka* (Kościeliska pow. oleski) oraz *krząstka* (Brzeźnica pow. prudnicki, Dziadowa Kłoda pow. oleśnicki) i *krzęstka* (Stare Budkowice w pow. opolskim)⁷. Nie ma więc mowy o jakimś gniazdowym skupisku wyrazu, są to raczej archaiczne ślady pierwotnego zasięgu wyrazu lub wtórne zapożyczenia, na co wskazują synonimy notowane w tych miejscowościach: *przęcka* w Kościeliskach i Brzeźnicy oraz *kostka* w Starych Budkowicach, *chwozka* // *kostka* w Dziadowej Kłodzie. Trudno stwierdzić, kiedy *chrząstka* zjawiała się na Śląsku. Etymologiczna postać wyrazu jest polska, powstała od *chrzęścić* (< psł. **chręstiti*) i pierwotnie oznaczała ‘*coś szeleszczącego, trzeszczącego*’⁸. Ciekawe, że obecności tej formy nie odnotował A. Zaręba. Czyżby był to wyraz nowy? Nie da się tego wykluczyć.

Odminną historię na Śląsku mają formy *chwoz* i *kostka* o znaczeniu ‘*skrzyp (Equisetum)*’, mimo iż wywodzą się z jednego źródła, podobnie jak rozmaite ich warianty w innych dialektach polskich. Wyraz *chwoz* z psł. **chwozō* ‘ogon’ (pierwotne znaczenie ‘*kiść, miotła*’) w staropolszczyźnie oznaczał nie tylko ‘ogon’, ale też ‘*skrzyp, Equisetum*’, tj. roślinę przypominającą ogon⁹. W dialektach słowiańskich obok formy

² Zob. A. Zaręba, *op. cit.*, t. 2, cz. 1, mapa 156.

³ *Słownik gwar śląskich*, t. 1-15, red. B. Wyderka, Opole 2000-2016.

⁴ A. Kowalska, A. Strzyżewska-Zaremba, *Atlas gwar mazowieckich*, t. IV, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978, mapa 199.

⁵ H. Pelcowa, *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Lublin 2001, mapa 37.

⁶ J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. 1, Kraków 1900, s. 205. Współczesne słowniki nie potwierdzają obecności w tych gwarach tego znaczenia wyrazu.

⁷ A. Zaręba, *op. cit.*, t. 2, cz. 2, s. 48, odnotowuje *krzęstkę* w gwarze Dankowa (pow. kłobucki). Miejscowość nie jest etnicznie śląska, lecz historycznie wielkopolska. W *Atlasie* pełni rolę punktu porównawczego.

⁸ F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, Kraków 1952, s. 87; zob. też W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005, s. 71.

⁹ F. Sławski, *op. cit.*, t. 1, s. 92.

kontynuującej psł. **chwošt* pojawia się też derywat z przyrostkiem *-jb*, tj. **chwoštjb* > pol. *chwoszcz*. Formę *chwošč* notuje A. Zaręba¹⁰ we wsi Brenno w pow. leszczyńskim, w gwarze uważanej za dawną wysepkę śląską, z czasem gwara ta utraciła cechy śląskie¹¹. W gwarach jabłonkowskich i zaolziańskich pojawiają się kompozycje z członem *chwošt*, o których piszę niżej. Kompozycje te są izolowane. Gwary, w których je notowano, leżą w rejonie dominacji leksemu *kocycół*, zapożyczonego z gwar czeskich, graniczą z zasięgiem formy *přaska* właściwej gwarom laskim.

Dalszy rozwój fonetyczny i słowotwórczy leksemu prowadził do dyferencjacji form. Pierwotne deminutiwa *ch(w)oszczka*, *chostka* zmieniły nagłosowe [ch- > k-], stąd *koszczka*, *kostka*. Postaci *chwoszczka*, *choszczka*, *koszczka* i rzadziej inne warianty rozprzestrzenione są niemal na całym polskim terytorium dialektalnym, notowano je w gwarach północnopolskich, mazowieckich, podlaskich, malborskich, lubawskich, ale też wielkopolskich, kujawskich, łęczyckich i sieradzkich¹² oraz w gwarach wschodniej Małopolski¹³. *Chostkę* spotykamy z rzadka na Mazowszu, natomiast na dużych obszarach Mazowsza, Łęczyckiego i Wielkopolski występuje *kostka*.

Na Śląsku *kostka* dominuje w gwarach północnośląskich, na północ od wspomnianej wyżej izoleksy Stare Siołkowice – Stare Budkowice – Chocianowice¹⁴, a więc w gwarach opolskich, kluczborskich, gwarach powiatu namysłowskiego i oleśnickiego oraz gwarach sycowskich. Śląski zasięg wyrazu łączy się z zasięgiem wielkopolskim i szerzej północnopolskim. Natomiast gwary środkowośląskie utrzymały *przęckę*, tworząc wraz z gwarami małopolskimi południowopolski obszar występowania *przęcki*.

Przęcką jako nazwa 'skrzypu, *Equisetum*' pojawia się w gwarach środkowego Śląska i rzadziej południowo-środkowej Małopolski. Znacznie szerszy zasięg, południowosłowiański, mają natomiast formy z rdzeniem *pře-sl-* (czes. *přeslička*, błg. *preslica* itp.)¹⁵. Na środkowym Śląsku *przęcka* oznacza zazwyczaj 'skrzyp polny, *Equisetum arvense*', występuje w różnych postaciach fonetycznych: *pšącka* // *pšancka* (11 notowań z szeroką nosówką przednią w gwarach powiatów raciborskiego, kozielskiego, krapkowickiego i prudnickiego); *pšyncka* (27 notowań z gwar powiatów wodzisławskiego, rybnickiego, gliwickiego, tarnogórskiego, lublinieckiego, raciborskiego, głubczyckiego, krapkowickiego, strzeleckiego, oleskiego, opolskiego, prudnickiego i nyskiego); ponadto 7 notowań w postaci ogólnopolskiej *pšęcka* (z gwar powiatów rybnickiego, gliwickiego, tyskiego). W kilku gwarach mamy udokumentowane współwystępowanie synonimów

¹⁰ A. Zaręba, *op. cit.*, t. 2, cz. 1, mapa 156.

¹¹ S. Bąk, *Mowa polska na Śląsku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 23.

¹² A. Kowalska, A. Strzyżewska-Zaremba, *op. cit.*, t. 4, cz. 2, s. 153-154.

¹³ H. Pelcowa, *op. cit.*, mapa 37

¹⁴ A. Zaręba, *op. cit.*, t. 2, cz.1, mapa 156.

¹⁵ W. Budziszewska, *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 205.

bądź form obocznych: st. *pšyncka* // *kostka* Stare Siołkowice (pow. opolski); *pšyncka* // rz. *krzęstka* Stare Budkowice (pow. opolski); *pšyncka* // *pšynska* Czartowice (pow. prudnicki); *bžynčka* // *pšynčka* Mikołów (Borowa Wieś); *pšyncka* // *kożełki*¹⁶ Chełm Śląski (pow. tyski); *pšancka* // *kostka* (bl.), *przęcka* // *sosniczka* Krasiejów (pow. opolski).

Jak już wyżej wspomniano, rzadko odnotowujemy nazwy oznaczające różne gatunki skrzypu, por. *pšyncka* ‘skrzyp ciemnozielony’ // *kudłočka* ‘skrzyp bladozielony’ Sumina (pow. rybnicki)¹⁷; *pšyncka* ‘skrzyp polny (*Equisetum arvense*)’ // *kocycół* ‘skrzyp łąkowy, *Equisetum pratense*’ Rogów (pow. wodzisławski); *pšyncka* ‘skrzyp polny, *Equisetum arvense*’ // *kudłocho* ‘skrzyp leśny (*Equisetum sylvaticum*)’ Hanusek (pow. tarnogórski); *przęcka roztrzępana* prawdopodobnie chodzi o ‘skrzyp gałęzisty (*Equisetum ramosissimum*)’ Brzeźnica (pow. prudnicki).

Etymologia wyrazu związana jest z psł. **pręsti* > pol. *prząść* (*przędź* XVI w.¹⁸) w znaczeniu ‘*śnuć włókno na nici, skręcać nić z przędzywa*’. Ze względu na charakterystyczne pędy zarodnionośne przypominające przęślić¹⁹ lub też ze względu na rozgałęziające się (snujące się) pod ziemią kłacze skrzypu znaczenie tkackie mogło zostać metaforycznie przeniesione na derywat *przędzka*²⁰, po uproszczeniu grupy spółgłoskowej [-st- > -c-] upowszechniła się postać *przędzka*. Formę *przędzka* odnotowuje Karłowicz²¹ (ze źródeł XIX-wiecznych). W XX-wiecznych materiałach terenowych tej postaci już nie odnajdujemy²². Poza bogato udokumentowaną *przędzką* wyjątkowo pojawia się postać *przędzka* (notowana w m. Czartowice pow. prudnicki). Przy tym taka postać fonetyczna wyrazu może być skutkiem uproszczenia zarówno grupy [-st-] w *przędzka*, jak też grupy [-sł-] w nienotowanej współcześnie formie *przędzka*²³. W gwarach laskich, również na terenie Polski, pojawia się postać *praska* (< **praska*)²⁴. Z uwagi na formant -ka, wobec

¹⁶ Nazwę *kozielki* przytacza A. Zaręba, *op. cit.*, t. 2, cz. 2, s. 48. Niewykluczone, że została ona błędnie przez informatora zidentyfikowana. W starszej i nowszej literaturze przedmiotu pojawia się jako nazwa innych roślin, głównie ‘*koziłka lekarskiego, Valeriana officinalis*’, zob. J. Karłowicz, *op. cit.*, t. 2, Kraków 1901, s. 485; J. Waniakowa, *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*, Kraków 2012, s. 30.

¹⁷ Nazwy wyróżnia A. Zaręba, *op. cit.*, t. 2, cz. 2, s. 48. Nie udało mi się zidentyfikować tych odmian według oficjalnej nomenklatury botanicznej.

¹⁸ *Słownik polszczyzny XVI w.*, red. M.R. Mayenowa, t. 31: *Prza-Przemieść*, Warszawa 2003, s. 7.

¹⁹ W. Budziszewska, *op. cit.*, s. 204.

²⁰ *Ibidem*, s. 205, wyprowadza postać *przędzka*.

²¹ J. Karłowicz, *op. cit.*, t. 4, s. 403.

²² J. Karłowicz, *op. cit.*, t. 4, Kraków 1906, s. 403, podaje: ‘*przędzka* albo *przestrach* = skrzyp’. H. Pelcowa, *op. cit.*, s. 142, postaci *przędzka* nie notuje, natomiast *przestrach* identyfikuje jako chwast o botanicznej nazwie ‘*przytulina czepna, Galium aparine*’. Drugie źródło, na które powołuje się Karłowicz w hasle *przędzka*, to *Słownik niemiecko-polski* Ch.C. Mrongoviusa (Gdańsk 1823). Informacja Karłowicza jest nieścisła. Mrongovius podaje wyraz *przędzka* (Ch.C. Mrongovius, *op. cit.*, s. 458).

²³ Taka postać wyrazu pojawiać się mogła w XV w., co sugerują możliwe interpretacje zapisów *przędzka*, *przędzka* odnotowanych w *Słowniku staropolskim*, red. S. Urbańczyk, t. 7, z. 2(42): *Póć-Przaśnice*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 81-82. Słowniki zawierające materiały XVI-XVIII-wieczne wyrazu *przędzka* nie odnotowują.

²⁴ *Český jazykový atlas*, red. J. Balhar, P. Jančák, t. 2, Praha 1997, s. 275-276.

dominujących w sąsiednich gwarach czeskich form *prašlice*, *přeslice*, niewykluczone, że wyraz nawiązuje do gwar śląskich.

Wspomnieć również należy o rzadko pojawiających się realizacjach wariantywnych wywołanych różnymi modyfikacjami fonetycznymi, por. *przęćka*²⁵, *przęczka*²⁶, adideacją, por. *bżynčka // psynčka* Mikołów (Borowa Wieś)²⁷, czy też homonimią *przącki 'skrzyż'* i form *sprzączka // przęcka 'klamerka, sprzączka'*, por. śląskie *sprzęcka // sprzęczka 'skrzyż'* Góra św. Anny (pow. strzelecki)²⁸; *przęczka 'sprzączka'* (bl.)²⁹, *psynčka // brynčka 'sprzączka'* Łomnica ol.; *sprzęczka 'skrzyż'* (bl.)³⁰; *sprzęcka 'skrzyż'* Sowin (pow. nyski)³¹.

W porównaniu ze Śląskiem *przękę* w znaczeniu 'skrzyż' na terenie Małopolski notowano w niewielu punktach. Ze źródeł XIX-wiecznych pochodzą pojedyncze zapisy w *Słowniku gwar polskich* Karłowicza, tj. nieaktualna *przęstka* z Lubelskiego (zob. przypis 4) i *przęcka* z okolic Krakowa i Tarnowa (w znaczeniu 'łodyga płonna skrzypu polnego'³²). Geografia nowszych notowań³³ ma charakter rozproszony, różne są też warianty formalne nazw, odnajdujemy tu modyfikacje analogiczne do nazw śląskich, zob. *psynčka 'skrzyż'* Hyżne (pow. rzeszowski); *psęčka 'jw.'* Kobyle (pow. strzyżowski); *psenčka 'jw.'* Głowaczowa (pow. dębicki); Tryńcza (pow. przeworski), tu też pojawia się *kojska psenčka, bręcka* też *spęcka 'skrzyż'* Czchów pow. Brzesko; *spšónčka 'skrzyż'* Brzozów; *psenčka* lub *sibica 'gatunek ostrej trawy niedającej się na paszę'* Spytkowice (pow. wadowicki). Częściej niż na Śląsku odnotowuje się tu natomiast homonimy w znaczeniu 'sprzączka, klamerka', por. *przęcka, przącka, sprzęcka, sprzącka* i inne warianty w kilku gwarach kieleckich³⁴; *przęczka* okolice Sandomierza i *przecka* okolice Tarnowa; *przęczki* (może *brzęczki*) 'świecidełka na nakryciu (rodzaj czepca) panny młodej, była to aksamitka z licznymi świecidełkami, jak cekiny, kwiatuszki, koraliki itp.' Rzeszowskie.

Odosobnioną formacją wsteczną jest *przęca (pšanca)* 'Equisetum' notowana w Dzierżysławicach (pow. prudnicki)³⁵.

²⁵ Postać notowana w: B. i A. Podgórcy, *Słownik gwar śląskich*, Katowice 2008, s. 233.

²⁶ Postać notowana w: K. Chojiński, K. Gawliczek, *Słownik gwary Żor*, Racibórz 2012. Zmianę [c > ě] można tłumaczyć hiperpoprawnością na terenie niemazurującym, trudniej dopatrzeć się przyczyn zmiany nosówki przedniej w tylną.

²⁷ A. Zaręba, *op. cit.*, t. 2, cz. 2, s. 48.

²⁸ R. Olesch, *Der Vortschatz der polnischen Mundart von Sankt Annaberg*, Bd. 2, Berlin 1959, s. 304.

²⁹ M. Przywara, *Narzędzia śląskie*, vol. 3. *Słownik*, Rkp. Biblioteki Śląskiej w Katowicach nr R 15 II, s. 310.

³⁰ M. Przywara, *op. cit.*, s. 175.

³¹ A. Zaręba, *op. cit.*, t. 2, cz. 1, mapa 156.

³² J. Karłowicz, *op. cit.*, t. 4, s. 402.

³³ Podaję na podstawie zapisów w kartotece *Słownika gwar polskich* Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie.

³⁴ K. Dejna, *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego (Pos-R)*, „Rozprawy Komisji Językowej”, t. 27, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1981, s. 198.

³⁵ F. Pluta, *Słownictwo Dzierżysławic w powiecie prudnickim*, Wrocław 1973, s. 131.

Derywat *przęcka* występuje na gruncie gwar południowopolskich, śląskich i małopolskich, objął też gwary laskie, gdzie ma postać *praska*. Leksem można uważać za głęboki archaizm staropolski, który dominuje w użyciu na środkowym Śląsku. Od północy obszar *przęcki* graniczy ze zwartym obszarem występowania *kostki*. Pojawienie się synonimii *przęcka* // *kostka* w kilku miejscowościach tego terenu pozwala przypuszczać, że granica pomiędzy *przęcką* i *kostką* nie jest granicą pierwotną. Ciekawy jest Śląsk południowy, który odcina *przęckę* od południowosłowiańskich wariantów leksemu *przęślica*.

Obszarem o najbardziej zróżnicowanej leksyce nazywającej ‘*skrzyp*, *Equisetum*’ jest Śląsk południowy. W gwarach cieszyńskich dominują trzy formy: *chwośt*, *kocur* i *kocycoł*, zaś w gwarach laskich *przaska*.

Ekspresywne nacechowanie leksemu *kocur* sprawiło, że stał się on podstawą wielu metaforycznych skojarzeń i przeniesień formy, między innymi na rośliny. Na środkowym Śląsku znany jest *kocur* jako nazwa ‘*jeżyny* (*Rubus*)’, zaś na Śląsku Cieszyńskim nazwa ‘*skrzypu* (*Equisetum*)’. *Kocur* współtworzy tu trzecią, południową strefę nazewnictwa. Wyrazy *kocur* lub *kocury* mają w gwarach cieszyńskich liczne poświadczenia, znane są również w gwarach zaolziańskich³⁶.

Odrębną enklawę tworzą gwary jabłonkowskie i w części zaolziańskie, w których zachowały się kompozycje z *chwośt*, notowano: *koci chwośt* Istebna (pow. cieszyński)³⁷, Łomna Dolna, Nydek (pow. mistecki, Republika Czeska)³⁸, *kocie chwośty* (bl.)³⁹; *kocurze chwośty* (*kfosty*) Nawsie, Oldrzychowice (pow. mistecki, Republika Czeska)⁴⁰. Nie mamy potwierdzeń obecności leksemu *chwośt* ‘*skrzyp*’ w innych gwarach śląskich ani też gwarach zachodniej Małopolski, z wyjątkiem formy *kfostek* ‘*skrzyp*’ notowanej w Żabnicy (pow. żywiecki), miejscowości małopolskiej sąsiadującej z terenem śląskim⁴¹. Byłby zatem *chwośt* archaizmem peryferyjnym. W niektórych gwarach omawianego rejonu pojawia się synonim *koczak* będący skutkiem uniwerbizacji z kompozycji *koci chwośt*⁴². Postać *koczak* notowano w gwarach miejscowości: Łomna Dolna i Nydek (pow. mistecki, Republika Czeska), Zabrzeg (pow. bielski), postać *koczaki* wystąpiła w Istebnej (pow. cieszyński)⁴³.

³⁶ W. Milerski, *Zachodniosłowiański słownik gwarowy*, Czeski Cieszyn 2009, s. 127; także *Český jazykový atlas*, op. cit., t. 2, s. 275-276.

³⁷ A. Zaręba, op. cit., t. 2, cz. 1, mapa 156.

³⁸ *Český jazykový atlas*, op. cit., t. 2, s. 275-276.

³⁹ *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, red. J. Wronicz, Ustroń 2010, s. 153.

⁴⁰ A. Keellner, *Východolašská nářečí*, t. 2, Brno 1949, s. 182.

⁴¹ A. Zaręba, op. cit., t. 2, cz. 1, mapa 156.

⁴² Etymologia według *Český jazykový atlas*, t. 2, s. 275.

⁴³ Michał Przywara w swoim *Słowniku* dwukrotnie zapisał wyraz *koczak* jako nazwę ‘*szaleju jadowitego*, *Cicuta virosa*’ (M. Przywara, op. cit. s. 359 oraz II, s. 398), zapis, niestety, bez danych geograficznych. Nie mamy potwierdzeń tego wyrazu z późniejszych źródeł, toteż trudno wypowiadać się co do etymologii obu form. Niewykluczone, że mamy do czynienia z homonimami, por. śląskie *koczka* ‘*kot samiec i samica*’.

W gwarach zaolziańskich jako nazwa 'skrzypu' utrwaliła się nominacja *kocycół*, postać będąca zapożyczeniem z niemieckiego dialektu śląskiego, por. *Katzenzahl* 'Equisetum arvense' < *Katzenzage*⁴⁴. Warto zaznaczyć, że jest to jedyne zapożyczenie w omawianej grupie wyrazów. Leksem *kocycół* zanotowany został również w gwarze Rogowa (pow. wodzisławski) w znaczeniu 'skrzyp łąkowy, Equisetum pratense', w odróżnieniu od *przęcki* 'Equisetum arvense'⁴⁵.

Kolejny leksem, który zwraca uwagę, to *kądziół* – o statusie *hapaks legomenon* w gwarach polskich. Pojawił się on w gwarze miejscowości Kryry w pow. pszczyńskim. Podstawowym wyrazem w tej gwarze nazywającym pospolicie 'skrzyp polny, Equisetum arvense' jest *kocur*, natomiast *kądziół* nazywa bliżej niezidentyfikowany 'inny gatunek skrzypu'⁴⁶. Znaczeniowo forma nawiązuje do podstawy *kądziel* 'nawinięty na przęślicę pęk włókna przygotowany do przędzenia', jest więc nazwą metaforyczną, odwołującą się do podobieństwa pędu zarodnionośnej rośliny do kądzieli, odnajdujemy zatem mechanizm nazewniczy analogiczny do *przęcki* i *przęślicy*, por. wyżej. Jasny wydaje się również proces słotwórczy, mamy tu do czynienia z derywacją paradygmatyczną, która pociąga za sobą zmianę fonetyki wygłosu i alternację [e > 'o], a więc *kądziel* > *kądziół*, por. też notowane w gwarach polskich *kądziola* 'kądziel', *kądziotka*.

W gwarach środkowo-wschodniego Śląska jako nazwy 'skrzypu' usadowiły się formacje strukturalnie związane z podstawą *kudły* 'zmierzwione włosy'⁴⁷. Semantyczna motywacja dla tych nazw wynika z podobieństwa pędów rośliny do rozwichrzonych włosów. Notowano⁴⁸: *kudława* (*kudova*: Kochanowice pow. lubliniecki, Broniec, Łomnica pow. oleski); *kudova* // *kudouva*: Knieja pow. oleski); *kudławka* (*kuduořka*: Lisów pow. lubliniecki); *kudłocha* 'skrzyp leśny, Equisetum sylvaticum' (Hanusek pow. tarnogórski, gdzie równoległe *przęcka*); *kudłaczka*⁴⁹ (*kuduořka*: Paczyna pow. gliwicki, Góra św. Anny pow. strzelecki), w Suminie (pow. rybnicki) informatorzy rozgraniczyli *przęckę* 'skrzyp ciemnozielony' i *kudłaczkę* 'skrzyp bladezielony'⁵⁰. Pojawianie się tego typu form w gwarach graniczących z Małopolską wywołało podejrzenie, że mogą one być skutkiem wpływów małopolskich. Brak materiałów z sąsiednich rejonów Małopolski nie pozwala określić pozaśląskiego zasięgu tego typu formacji. Pojawienie się leksemów *przęcka* i *kudławka* w Żeliszawicach, pow. będziński⁵¹, jest niewątpliwie efektem wpływów śląskich. *Kudłaczkę* w znaczeniu 'skrzyp' odnalazłem jedynie

⁴⁴ *Deutsches Wörterbuch* von Jacob und Wilhelm Grimm, 16 Bde, Leipzig 1854-1961. Der digitale Grimm: dwb.uni-trier.de/. Zob. też *Český jazykový atlas*, t. 2, s. 276.

⁴⁵ A. Zaręba, *op. cit.*, t. 2, cz. 2, s. 48.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Co do etymologii zob. F. Sławski, *op. cit.*, t. 3, s. 316-318.

⁴⁸ W nawiasach podaję zapisy fonetyczne.

⁴⁹ Na południowym Śląsku *kudłaczka* oznacza 'agrest'.

⁵⁰ Nie udało mi się zidentyfikować nazw botanicznych. W przypadku *kudłaczki* może chodzić o 'skrzyp olbrzymi, Equisetum telmateia'.

⁵¹ Por. A. Zaręba, *op. cit.*, t. 2, cz. 1, mapa 156.

w odległych okolicach Włoszczowy⁵². Zatem według obecnego stanu materiałowego przyjąć należy śląskie pochodzenie formacji.

Na odrębną uwagę zasługują dwie formy mające w gwarach śląskich status *hapaks legomenon*, są to: *maczyniec* i *sośniczka*. Pierwszy z tych wyrazów używany jest w gwarze Oszczadnicy, gwary czadeckie na terenie Słowacji⁵³, pochodzeniem związany jest zapewne ze słow. *mačka* 'kot, kocur', por. też słow. *mačina* 'bryła darniny'.

Drugi wyraz, *sośniczka*, znany jest, co prawda, w różnych gwarach Śląska jako 'mała, młoda sosna', ale jako nazwa '*Equisetum*', przeniesiona na zasadzie podobieństwa pokroju roślin, odnotowana została tylko w Krasiejowie (pow. opolski)⁵⁴, wystąpiła jako synonim *przęcki*. Znane są podobne nazwy nawiązujące do kształtu drzew iglastych, na przykład z gwar małopolskich: *sosenka*, *choinka*, *smerek*, *smerecznik*⁵⁵, ale *sośniczki* w znaczeniu '*Equisetum*' w innych gwarach, jak dotąd, nie odnalazłem.

Do omówienia pozostał nam ogólnopolski leksem *skrzyp*. *Skrzyp* z psł. **skripo* to wtórnie przeniesiona na roślinę '*Equisetum*' pierwotna nazwa czynności nazywająca odgłos 'skrzypienia, zgrzytania' pochodząca od *skrzypieć*, por. też śl. dial. *skrzypać*, 'wydawać odgłos wywołany tarciem, zgrzytaniem'⁵⁶. Wyraz notowany już w XV wieku⁵⁷ utrwalił się jako termin ogólnopolski i zapewne za pośrednictwem polszczyzny ogólnej rozprzestrzenił się w gwarach. Znany jest również na Śląsku co najmniej od przełomu XIX i XX wieku, co poświadcza materiał ze zbioru Michała Przywary, który odnotowuje *skrzyp* w gwarach opolskich, odsyłając wyraz do hasła *sprzączka*⁵⁸. Pozostałe notowania pochodzą z różnych lat drugiej połowy XX wieku i geograficznie rozrzucone są po całym Śląsku w postaciach: *skrzyp* (*kocuři kfostry abo skřyp*) Oldrzychowice (pow. mistecki, Republika Czeska); *skrzip* Belk (pow. rybnicki); Biała (pow. prudnicki); Opole (Szczepanowice); *krzıp* Żędowice (pow. strzelecki); *chrzyp* Kozakowice (pow. cieszyński). Zastanawiające, że nazwę *skrzyp* pominął w *Atlasie* A. Zaręba, widocznie uważał ją za obcą i nową dla gwar śląskich.

Analiza materiałów zgromadzonych w kartotece *Słownika gwar śląskich* w znacznym stopniu uzupełnia dane przedstawione w *Atlasie językowym Śląska* A. Zaręby. Pokazuje powiązania północnego Śląska z gwarami wielkopolskimi (*kostka*), zaś Śląska środkowego z gwarami małopolskimi (*przęcka*). Mniej przejrzysta historycznie jest sytuacja na południowym Śląsku, gdzie leksemy *chwost*, *kocur*, *kocycół* najprawdopodobniej

⁵² Kartoteka *Słownika gwar polskich* Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie.

⁵³ A. Zaręba, *op. cit.*, t. 2, cz. 2, s. 48.

⁵⁴ P. Gołąb, *Gwara Schodni i okolicy*, Wrocław 1955, s. 181.

⁵⁵ H. Pelcowa, *op. cit.*, mapa 37.

⁵⁶ Co do etymologii zob. W. Boryś, *op. cit.*, s. 555.

⁵⁷ *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 8, z. 4(51), Kraków 1980, s. 263.

⁵⁸ M. Przywara, *op. cit.*, s. 310; cz. 2, s. 347.

wyparły pierwotną *przękę*, oddzielając środkowy Śląsk i Małopolskę od zasięgu południowosłowiańskich wariantów *przęslicy*. Z historycznego punktu widzenia interesująca jest obecność na Śląsku nazw z podstawą *chrząstka* (zapewne archaizmy) i *kudły*. Ta ostatnia grupa, tj. *kudława*, *kudławka*, *kudłocha*, może być lokalną innowacją. Na odrębną uwagę zasługują leksemy izolowane, jak *kądziół*, *maczyniec*, *sośniczka*. Leksemem ekspansywnym jest z pewnością ogólnopolski *skrzyp*.

Bibliografia

- Bąk S., *Mowa polska na Śląsku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
- Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- Budziszewska W., *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.
- Český jazykový atlas, red. J. Balhar, P. Jančák, t. 1-5, Praha 1997-2005.
- Choiński K., Gawliczek K., *Słownik gwar Żor*, Racibórz 2012.
- Dejna K., *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego (Pos-R)*, „Rozprawy Komisji Językowej”, t. 27, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1981.
- Deutsches Wörterbuch* von Jacob und Wilhelm Grimm, Bd. 1-16, Leipzig 1854-1961.
- Gołąb P., *Gwara Schodni i okolicy*, Wrocław 1955.
- Karłowicz J., *Słownik gwar polskich*, t. 1-6, Kraków 1900-1911.
- Keellner A., *Východolašská nářečí*, t. 1-2, Brno 1946-1949.
- Kowalska A., Strzyżewska-Zaremba A., *Atlas gwar mazowieckich*, t. 4, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.
- Milerski W., *Zachodniosłowiański słownik gwarowy*, Czeski Cieszyn 2009.
- Mrongovius Ch.C., *Słownik niemiecko-polski*, Gdańsk 1823.
- Olesch R., *Der Vortschatz der polnischen Mundart von Sankt Annaberg*, Bd. 1-2, Berlin 1958-1959.
- Pelcowa H., *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Lublin 2001.
- Podgórcy B i A., *Słownik gwar śląskich*, Katowice 2008.
- Pluta F., *Słownictwo Dzierżysławic w powiecie prudnickim*, Wrocław 1973.
- Przywara M., *Narzecza śląskie*, vol. 3: *Słownik*; vol. 4: *Materiały do słownika*, Rkp. Biblioteki Śląskiej w Katowicach nr R 15/II.
- Sławski F., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1-4, Kraków 1952-1982.
- Słownik gwar śląskich*, t. 1-15, red. B. Wyderka, Opole 2000-2016.
- Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, red. J. Wronicz, Ustroń 2010.
- Słownik polszczyzny XVI w.*, red. M.R. Mayenowa, t. 31: *Prza-Przemieść*, Warszawa 2003.
- Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1-11, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1953-2002.
- Waniakowa J., *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*, Kraków 2012.
- Zaręba A., *Atlas językowy Śląska*, t. 1-7, Kraków–Warszawa 1969-1996.

Nazwy *skrzypu* ‘*Equisetum*’ w dialekcie śląskim

Streszczenie: Na Śląsku, podobnie jak w innych regionach Polski, odnotowujemy sporą liczbę nazw nazywających *skrzypp* ‘*Equisetum*’. Według danych *Atlasu językowego Śląska* A. Zaręby nazwy *skrzyppu* układają się w dość przejrzyste strefy geograficzne. Na północ od izoleksy Chocianowice (pow. kluczborski) i Stare Budkowice (pow. opolski) występują warianty leksemu *kostka*. Na Śląsku środkowym, po Chełm Śląski (pow. tyski), Bełk (pow. rybnicki), Rogów (pow. wodzisławski) spotykamy *przęckę*. Zaś poniżej tej linii, na Śląsku południowym, mamy strefę mieszaną z wariantami nazw *kocur*, *chwość* i *kocycół*. Opis materiałów zgromadzonych w karcotece *Słownika gwar śląskich* uzupełnia ten obraz. Analiza pokazuje powiązania północnego Śląska z gwarami wielkopolskimi (*kostka*), zaś Śląska środkowego z gwarami małopolskimi (*przęcka*). Mniej przejrzysta historycznie jest sytuacja na południowym Śląsku, gdzie leksemy *chwość*, *kocur*, *kocycół* najprawdopodobniej wyparły pierwotną *przęckę*, oddzielając środkowy Śląsk i Małopolskę od zasięgu południowosłowiańskich wariantów *przęślica*. Z historycznego punktu widzenia interesująca jest obecność na Śląsku nazw z podstawą *chrząstka* i *kudły*. Ta ostatnia grupa, tj. *kudława*, *kudławka*, *kudłocha*, może być uważana za śląską innowację. Na odrębną uwagę zasługują leksemy izolowane, jak *kądziół*, *maczyniec*, *sośniczka*. Leksemem ekspansywnym jest z pewnością ogólnopolski *skrzypp*.

Słowa kluczowe: dialekt śląski, leksyka, nazwy *skrzyppu* ‘*Equisetum*’

The names of *skrzypp* ‘*Equisetum*’ in the Silesian dialect

Summary: In Silesia, as well as in other Polish regions, there is a considerable number of names for *skrzypp* ‘*Equisetum*’. According to the *Atlas językowy Śląska* [Linguistic Atlas of Silesia] by A. Zaręba, the names for *skrzypp* build quite clear geographical zones. To the north of the isolexis of Chocianowice (Kluczbork district) and Stare Budkowice (Opole district) appear variants of the lexeme *kostka*. In the central Silesia to Chełm Śląski (Tychy district), Bełk (Rybnik district), Rogów (Wodzisław district) occurs *przęcka*. However, below the line in the southern Silesia, a mixed zone with variants of the names *kocur*, *chwość* and *kocycół* exists. The description of the materials gathered in the card index of the „Dictionary of Silesian Dialects” completes the picture. The analysis depicts the connections of the northern Silesia with the dialects of Greater Poland (*kostka*), as well as the central Silesia with the dialects of Lesser Poland (*przęcka*). A less historically clear situation is in southern Silesia, where the lexemes *chwość*, *kocur*, *kocycół* most likely displaced the original *przęcka*, separating the central Silesia and Lesser Poland from the range of the South Slavic variants of *przęślica*. From the historical point of view, the presence of names with the basis *chrząstka* and *kudły* in Silesia is interesting. The last group, i.e. *kudława*, *kudławka*, *kudłocha*, may be considered as a Silesian innovation. The isolated lexemes like *kądziół*, *maczyniec*, *sośniczka* deserve special attention. The expansive lexeme is certainly the nationwide *skrzypp*.

Keyword: Silesian dialect, lexis, names of *skrzypp* ‘*Equisetum*’